

«ΔΙΑΘΕΣΙΣ» ΚΑΙ «ΔΙΑΘΙΓΗ»

ΔΥΟ ΕΝΝΟΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΩΝ

Ἡ εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία δὲν ἔχει μόνον τὴν ἀρχὴν τῆς στοῦς Ἑλληνες, ἀλλὰ καὶ ὡς σήμερον τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὸν ἐννοιολογικὸν κορμὸν τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως· ἡ γλωσσικὴ τῆς σκευὴ φέρνει ἐκδηλῆ τὴ σφραγίδα τῆς καταγωγῆς ἀπὸ τῆς γλωσσικῆς παρακαταθήκης τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸ δὲν ὀφείλεται τόσο στὴ σημασίαν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης ὅσο στὸ γεγονός ὅτι πρῶτοι οἱ Ἑλληνες δημιούργησαν φιλοσοφικὴν γλῶσσαν ἄρα καὶ γνήσια φιλοσοφικὴν σκέψιν, καὶ μάλιστα «χωρὶς κανένα δανεισμὸν ἀπὸ ξένων γλῶσσων»¹. Γι' αὐτὸ ἡ ἀσχολία μὲ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν ἔχει μέσα στοῦς σκοποὺς τῆς τὴν προσπάθειαν νὰ προσεγγίσῃ τὸ πρωταρχικὸν νόημα τῶν βασικῶν ὄρων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, νὰ διερευνήσῃ τίς λέξεις-κλειδιά τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ φωτίσῃ τὴν ἐννοιολογικὴν τὴν δομὴν².

Ὅταν ἡ φιλοσοφικὴ διάθεσις τῶν Ἑλλήνων ἔβρισκε τὴν ἔκφρασίν τῆς στὸ μῦθον ἢ στὴν δροσερότητα τῆς ποιητικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, ἡ γλῶσσα ἀποκτοῦσε τὸν ἀνάλογον δυναμισμὸν νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ συγκεκριμένον. Στὸν ποιητικὸν λόγον ἀποτύπωσε ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία τὰ πρῶτα ψελλίσματά τῆς³, καὶ ὅταν ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς αὐτονομήθηκε διατήρησε πάντοτε τὴν ὑψιπέτειαν τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ἡ νέα στροφή τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ποιητικὴν ἔκφρασιν πρὸς τὸν φιλοσοφικὸν λόγον καὶ ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστον στὰ καθόλου σήμαινε τὴν ἀντίστοιχον δημιουργίαν νέων λέξεων καὶ ὄρων.

Ἡ γλωσσικὴ δημιουργία ποὺ δηλώνει τὴν πορεία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὸν 6ο αἰ. π.Χ. χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἀφηρημένων ὀνομάτων σὲ -σις, ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐνεργητικὴν καὶ δυναμικὴ παρου-

1. H. Wagner, *Aristoteles, Physikvorlesung*. Μετάφρ. καὶ Σχολ. W. B. Darmstadt 1972, σ. 311. Βλ. J. Stenzel, «Über den Einfluss der griechischen Sprache auf die philosophische Begriffsbildung», *Kleine Schriften*, W. B. Darmstadt 1966, σ. 72 κ.έ.

2. Βλ. τὸ βιβλίον τοῦ K. v. Fritz, *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles*, W. B. Darmstadt 1966, ἰδιαιτέρα τίς σσ. 18 κ.έ.

3. Ἄριστοτ., Μεταφ. Α 10, 993α 15: *ψελλιζομένη γὰρ ἔοικεν ἡ πρώτη φιλοσοφία περὶ πάντων*.

θετα ἔχομε τὴν πρώτη φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου καὶ ἓνα περίγραμμα τῆς ἐννοίας του, χωρὶς ὅμως ρητῆ ἀπόδοση στὸν Ἀντιφώντα¹, στὸν ὁποῖο τελικὰ προσγράφεται ὁ ὄρος. Οἱ πληροφορίες τῶν λεξικογράφων διαγράφουν ἓνα πλάσιο νοηματικό, ὅπου τοποθετεῖται ἡ σημασία τοῦ ὄρου *διάθεσις*, ὅπως τὸν ἐγνώριζε καὶ τὸν μεταχειρίστηκε ὁ Ἀντιφῶν. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς προκύπτουν δύο συμπεράσματα: πρῶτα ὁ ὄρος *διάθεσις* ἀποδίδεται ρητὰ στὸν Ἀντιφώντα καὶ εἰδικὰ στὸ ἔργο του *Ἀλήθεια ἢ Περὶ ἀληθείας*, ὅπου ἔχομε καὶ τὶς κοσμολογικὲς θέσεις τοῦ Ἀθηναίου σοφιστῆ, καὶ ἔπειτα ὅτι ἡ σημασία τοῦ ὄρου προβάλλει μὲ σχετικὴ καθαρότητα: *διάθεσις* σημαίνει, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρποκρατίωνα, *διοίκησις*, καὶ *διατίθεσθαι διοικῆσαι*. Πιο κοντὰ στὴν κοσμολογικὴ σημασία τῆς λέξης βρίσκεται ἡ Σούδα: *κέχηται* (δηλ. ὁ Ἀντιφῶν) *καὶ ἐπὶ τῆς διακοσμῆσεως*. Καὶ οἱ δύο σημασίες ὁδηγοῦν στὶς φυσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀντιφῶντα. Τὰ κοσμολογικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ σοφιστῆ αὐτοῦ μᾶς εἶναι ἄλλωστε γνωστά. Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πρωτοτυπία στὴν κατεύθυνση αὐτή, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ γιὰ τὶς ἀνθρωπολογικὲς του θέσεις, οὔτε ἀκόμη περισσότερο γιὰ ρηξικέλευθες ἐρμηνεῖες· αὐτὸ τουλάχιστον δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν τὰ ἀποσπάσματα τοῦ τοῦ ἀποδίδει σήμερα ἡ ἔρευνα. Φαίνεται ὅμως ὅτι σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι μετέφερε τὸν ὄρο *διάθεσις* ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας στὴ φυσικὴ φιλοσοφία (ἢ μπορεῖ νὰ τὸν μεταχειρίστηκε ὁ ἴδιος γιὰ πρώτη φορά). Ὁ Ἀντιφῶν βέβαια δὲν συναριθμεῖται στοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους, ἀνήκει στοὺς ἐκπρόσωπους τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἡ «φυσικὴ» του ἐκφράζει παλαιότερες (τῶν Ἑλεατῶν;²) καὶ σύγχρονες ἀντιλήψεις τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τοὺς πρὶν ἀπὸ αὐτὸν καὶ τοὺς σύγχρονους μ' αὐτὸν «προσωκρατικοὺς» φιλοσόφους, π.χ. τὸν Δημόκριτο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πορείας τῶν ἰδεῶν οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ἀντιφῶντα γιὰ τὸν *κόσμον* καὶ τὴ *γύσιν ἀνῆκαν* στὸ πνευματικὸ κλίμα τῶν «φυσικῶν» φιλοσόφων.

θεσις, *Φίληβ.* 11d, 11c, 13a, 14a, 32e, καὶ ἴσως ἀποτελεῖ ἐμφανῆ ἀπόδειξη τῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὶς ἠθικὲς ἀντιλήψεις τῶν Πυθαγορείων, ἀπὸ ὅπου ἄλλωστε προέρχεται ἡ συχνότερη ἠθικὴ χρῆση τῆς λέξης. Παραθέτω μόνον τὶς ἀρχαιότερες μαρτυρίες, ἔστω καὶ ἔμμεσες: [Πυθαγ.] D 5 (= Ἰάμβλ. *Βίοι Πυθ.* 180 κ.έ.), D 8 (= Ἰάμβλ. *Βίοι Πυθ.* 202, 207), D 9 (= Ἰάμβλ. *Βίοι Πυθ.* 233). Πρβ. Δημόκρ. B ob (= Διογ. Λαέρτ. 9, 46). Ἀντιφ. B 63. Ἀλλὰ στὸ πλατωνικὸ ἔργο δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαγνώσωμε καὶ τὴν προέλευση τοῦ ὄρου ἀπὸ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία: π.χ. *Φαῖδρ.* 236a, *Σοφιστ.* 264, *Νόμ.* 710b: *πολιτείας διάθεσις*. Πρβ. καὶ *Νόμ.* 621a καὶ 632a. Στὴν κοσμολογία του ὁ Πλάτων υἱοθέτησε τὸν ὄρο *διακόσμησις*, ἐπιρρασμένος περισσότερο ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν «πρῶτον εὔρετην» τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Βλ. F. M. Cornford, *Plato's Cosmology*, Λονδίνο 1971 (1937), Εἰσαγ.

1. *Φυσ.* B1, 193a 12-20.

2. Βλ. Wagner 399.

Πρῶτος λοιπὸν ὁ Ἄντιφῶν, ὅσο ξέρομε, μεταχειρίστηκε τὸν ὄρο *διάθεσις*, γιὰ νὰ δηλώσῃ μιὰ σημασία ὁμόλογη πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου *διακόσμησις*, ποὺ ἀναφέρεται κυρίως στὴν ἐνέργεια μιᾶς ἀπρόσωπης ρυθμιστικῆς δυνάμεως τοῦ κόσμου, τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ νοῦ, ὅπως φαίνεται στὸν Ἄναξαγόρα¹.

Ὡστόσο ἡ διερεύνηση τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ νόηματος αὐτοῦ τοῦ ὄρου ἔξω ἀπὸ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία θὰ ἦταν ὅπωςδὴποτε χρήσιμη γιὰ τὴ διακρίβωση τῆς ἐννοίας του. Στὸν Διογένη Ἀπολλωνιάτῃ ἀποδίδεται ἡ «ἀρχαιότερη» μαρτυρία τῆς λέξεως *διάθεσις*, ἀλλὰ ἡ πληροφορία εἶναι ἔμμεση καὶ δὲν κατατάσσεται στὰ ἀποσπάσματα τοῦ φιλοσόφου, γι' αὐτὸ ἔχει περιορισμένη σημασία². Ἐπίσης ἡ χρῆση τοῦ ὄρου αὐτοῦ στοὺς ἀρχαίους Πυθαγορείους δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ μαρτυρία, γιατί ἡ ἔρευνα ἀδυνατεῖ νὰ τοὺς ἐντάξῃ σὲ ὀρισμένη χρονικὴ στιγμή. Ἔτσι ἡ πληροφορία τοῦ Ἰαμβλίχου (*Βίοι Πυθαγ.* 180 κ.έ., 202 καὶ 233) ἔχει μερικὴ μόνο ἀξία γιὰ τὴν ἔρευνά μας. Ἡ δευτέρη σὲ σπουδαιότητα μαρτυρία ἐντάσσεται ἐπίσης χρονολογικὰ στὸν 5ο αἰ. π.Χ. καὶ ἀποδίδεται στὸν Δημόκριτο³, ὡς τίτλος ἔργου ποὺ ἀναφέρει ὁ Διογένης Λαέρτιος (IX 46): *Περὶ τῆς τοῦ σοφοῦ διαθέσεως*, καὶ τὸ κατατάσσει στὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀβδηρίτη φιλοσόφου. Ἀπὸ τὸν ἴδιο αἰῶνα τέλος προέρχεται ἀκόμα μιὰ ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ σημασία τοῦ ὄρου *διάθεσις* στὰ κείμενα τοῦ σοφιστῆ Πρωταγόρα, τοῦ ἀρχηγέτη τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς⁴. Ὅλες οἱ πληροφορίες μας λοιπὸν γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸ νόημα τῆς λέξεως αὐτῆς δὲν ἔχουν τὸ κύρος τῆς ἄμεσης μαρτυρίας σὲ κείμενο τῶν προσωκρατικῶν διανοητῶν, δὲν ἀναφέρονται δηλ. στὰ γνήσια ἀποσπάσματά τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Ἄντιφῶνα⁵.

1. Ἄναξ. Β. 12: *πάντα διεκόσμησε νοῦς*. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ γνήσια μαρτυρία τοῦ ρήματος *διακοσμεῖν*, ἐνῶ γιὰ τὸν ὄρο *διακόσμησις* δὲν ἔχομε οὔτε μιὰ γνήσια μαρτυρία στὰ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων. Ὅλες οἱ ἀναφορὲς στὸν *Index* τοῦ Diels - Kranz δὲν ἀφοροῦν τὰ ἀποσπάσματα, ἀλλὰ τὶς ἔμμεσες μαρτυρίες, π.χ. Ἡράκλειτος (B 65). Ἡ πληροφορία τοῦ Ἰππολύτου (9, 10): *Χρησιμοσύνη δὲ ἐστὶν ἡ διακόσμησις κατ' αὐτόν*, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἡράκλειτος γνώριζε τὴ λέξη *διακόσμησις*. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες παραπομπὲς τοῦ *Index*: Παρμ. Β 19. Ἐμπεδ. Β 29. Ἄναξ. Β 4, Β 14, Ἄνων. Πυθαγ. Β 4. Ἦσως μόνο στὸν Ἄναξαγόρα (B 5) ὁ ὄρος *διακόσμησις* ἦταν γνωστός, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη Λαερτίου (9, 41), ὅτι ὁ Δημόκριτος χλεύαζε τὴ θεωρία τοῦ Ἄναξαγόρα γιὰ τὴ διακόσμησις καὶ τὸν «νοῦ» (*διασύρειν τε τὰ περὶ τῆς διακοσμήσεως καὶ τοῦ νοῦ*).

2. DK. A 19. Ὁ Θεόφραστος (*Περὶ αἰσθήσ.* 39) μᾶς παρέχει τὴν πληροφορία αὐτὴ, χωρὶς σαφῆ ἀναφορὰ στὸν Διογένη Ἀπολλωνιάτῃ.

3. DK. A 33 (= Βο) καὶ A 135 (= Θεόφρ. *Περὶ αἰσθήσ.* 64). Πρβ. DK. A 38 (= Σιμπλ. *Φυσ.* 28, 15), μὲ κοσμολογικὴ σημασία.

4. DK. A 14 (= Σέξτ. Ἐμπερ. *Πυρρ.* ὑπ. I 216 κ.έ.) μὲ ἠθικὴ σημασία, πιθανὸν ἐπιδράσεις τῶν Πυθαγορείων.

5. Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ σημασία ἡ λέξη *διάθεσις* μαρτυρεῖται στὰ γνήσια ἀποσπά-

Ἄν ὅμως δὲν ἔχωμε τὴ γνησιότητα μιᾶς μαρτυρίας ἀπὸ τὴν ἡθικὴ σκέψη τῶν προσωκρατικῶν γιὰ τὸν ὄρο *διάθεσις*, ἀντίθετα ἢ συχνῆ χρήσῃ τοῦ ρήματος *διατιθέναι* καὶ *διατίθεσθαι* εἶναι ἓνα καλὸ τεκμήριο ποῦ μᾶς βοηθεῖ νὰ διερευνήσωμε τὸ ἔδαφος, ὅπου γεννήθηκε ἓνας νέος ὅρος τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Οἱ μαρτυρίες μας καὶ στὴν ἀναζήτησιν αὐτῆ φθάνουν ὡς τὸν 5ο αἰ. π.Χ. σὲ κείμενα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ¹ καὶ τῆς ἱστορίας, κυρίως στὸν Ἡρόδοτο². Ἡ πρωταρχικὴ σημασία τοῦ σύνθετου ρήματος ἐκφράζεται μὲ τὸ βάρος ποῦ πέφτει στὴν πρόθεσιν *διά*: βάζω τὰ πράγματα χωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, τακτοποιῶ τὸ καθένα στὴ δική του θέσιν, τοὺς δίνω μιὰ τάξιν, τὰ διευθετῶ³. Ἡ σημασία αὐτῆ ἀνιχνεύεται στὸν Ἡρόδοτο, ὅπου μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ρῆμα (1, 132, 3): *διαθέντος δὲ αὐτοῦ [τὰ κρέα] μάγος ἀνὴρ παροστεῶς ἐπαεῖδει θεογονίην, καὶ (7, 39, 3): διαταμόντας δὲ τὰ ἡμίτονα διαθεῖναι τὸ μὲν ἐπὶ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, τὸ δ' ἐπ' ἀριστερά. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ διατίθεσθαι μαρτυρεῖται στὰ κείμενα τῶν Προσωκρατικῶν καὶ τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς. Τὸ ρῆμα ἔχει βέβαια ἐδῶ τὸ νόημα ποῦ εἶδαμε ἤδη, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀπόχρωσιν, συνάπτεται δηλ. μὲ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ σὲ δυὸ μαρτυρημένους περιπτώσεις: Διογεν. Ἀπολλων. Β 5: αὐτὸ [sc. ὁ ἀῆρ] γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφίχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ παντὶ ἐνεῖναι. Παραπλήσια χρῆσῃ τοῦ ρήματος ἔχομε στὸν Πρόδικον: (= Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 1, 27): ἀλλ' ἤπερ οἱ θεοὶ διέθεσαν τὰ ὄντα διηγῆσομαι μετ' ἀληθείας⁴. Ἡ σημασία τοῦ ρήματος στὸν Ἡρόδοτο εἶναι μᾶλλον ἢ «κοινὴ» τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκφράζει τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων μὲ ὀρισμένο τρόπο, μὲ μιὰ σειρά, τὸ ἓνα νὰ ξεχωρίζῃ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥστε συνάμα νὰ διατηροῦν αὐτονομία, ὀπτικὴ καὶ «ὄντολογικὴ», δηλ. τὴν αὐτονομία τοῦ ὄλου. Ἡ πρόθεσιν *διά* σημαίνει ἀκριβῶς τὴν ἐνέργεια τοῦ ὑποκειμένου νὰ διατάξῃ πράγματα ὁμοειδῆ, ὥστε νὰ τοὺς προσδώσῃ καθαρότητα, τάξιν καὶ ἀκρίβεια⁵. Ἡ ἔννοια τῆς «δημιουργίας» εἶναι ἐμφανῆς στὴν πρωταρχικὴ αὐτῆ σημασία τῶν συνθέτων μὲ τὴν πρόθεσιν *διά*, καὶ γίνε-*

ματα τοῦ Ἀντιφῶντα: Β 63: ἀλλὰ εἰδότες τὴν διάθεσιν ἀκούουσιν. Πρβ. Β 24: σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τῆς Σούδας (s.v.) ἐχρήσατο ἐπὶ γνώμης ἢ διανοίας.

1. DK. Διογ. Ἀπολλων. Β 5. Πρόδικ. Β 2 (=Ξενοφ. Ἀπομν. 2,1,27). [Φιλῶλ.] Β 2. Ἀντιφ. Β 14.

2. 1, 132, 3.7, 39, 3. Πρβ. Θουκ. 6, 15.

3. Γιὰ τὴ συστηματικὴ ἐξέτασιν τῶν συνθέτων μὲ τὴν πρόθεσιν *διά* στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσιν, βλ. E. Schwyzler - A. Debrunner, *Griechische Grammatik*, II, Μόναχο 1959, σ. 448-450. Πρβ. τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐννοίας *διάθεσις* στὸν ἀριστοτελικὸ Begriffskatalog: *Μεταφ.* Δ 19, 1022b 1-3: *διάθεσις λέγεται τοῦ ἔχοντος μέρος τάξις ἢ κατὰ τόπον ἢ κατὰ δύναμιν ἢ κατ' εἶδος: θέσιν γάρ δεῖ τινα εἶναι, ὥσπερ καὶ τοῦνομα δηλοῖ ἢ διάθεσις.*

4. Μὲ τὴν κοσμολογικὴν σημασίαν μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα *διατίθεσθαι* καὶ ὁ Ἀντιφῶν, Β 14: *γυμνοθεῖσα δὲ [sc. ἡ φύσις] ἀφορμῆς πολλὰ ἄν καὶ καλὰ διαθεῖτο.*

5. Schwyzler- Debrunner II, 450: «die Sonderung des Verschiedenen er-

ται ἐμφανεστερη σὰ ἀποσπάσματα τοῦ Διογένη Ἀπολλωνιάτη καὶ τοῦ Προδίκου. Τὸ πάντα διατιθέσθαι τοῦ Διογένη εἶναι πολὺ κοντὰ ἐννοιολογικὰ σὺν διέθεσιν τὰ ὄντα τοῦ Προδίκου. Ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος ἐδῶ ὑποδηλώνει ἤδη μιὰ εἰδικὴ σημασία, ποὺ δὲν παραλλάζει βέβαια ἀπὸ τὴν «πρώτη» ἐννοια ὅπως τὴν εἶδαμε σὺν Ἡρόδοτο, κάνει ὅμως φανερὸ σὺν τῇ περιπτώσει τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τῇ μεταφορᾷ τοῦ νοήματος ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς καθημερινῆς γλώσσας σὺν τῇ περιοχῇ τῆς κοσμολογίας, δηλ. τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας¹.

Ὁ Πρόδικος ἦταν περίπου σύγχρονος μὲ τὸν Ἀντιφώντα. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν πορεία τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων οἱ ἐννοια εἶναι ὁρόσημα, ἐνεργοῦν ὡς τεκμήρια τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν. Ἡ μαρτυρία τῆς λέξεως *διάθεσις* σὺν Ἀντιφώντα προϋποθέτει, ὅπως εἶδαμε, τὴ χρῆσις τοῦ ῥήματος *διατιθέσθαι* σὺν φυσικῇ φιλοσοφίᾳ. Σύμφωνα μὲ τὴ γλωσσικὴ ἔρευνα ἄλλωστε, ὅλα τὰ ἐνεργητικὰ ἀφρημένα οὐσιαστικὰ σὲ -σις ποὺ προέρχονται ἀπὸ ῥήματα φανερόνουν «τὴ μετάβασις ἀπὸ τὸ πρακτικὸ σὺν θεωρητικὸ πνεῦμα, ἀπὸ τὴν αἴσθησις σὺν νόησις»². Ἡ ἔλλειψις μιᾶς ἀμεσης μαρτυρίας γιὰ τὴ λέξις *διάθεσις* πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντιφώντα θὰ μᾶς ὑποχρέωνε νὰ δεχθῶμε τὸν σοφιστὴ ὡς τὸν «πρῶτον εὑρετὴν», ἂν δὲν εἶχαμε τὸν ὄρο μαρτυρημένον σὺν Δημόκριτο, ἐπίσης σύγχρονό του³. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο (μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.) ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα δημιούργησε ἕνα πλῆθος ἀπὸ λέξεις-κλειδιά, μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὴν πρόθεσις *διά*, ποὺ δῆλωναν τὴ νέα ὄθησις ποὺ πῆρε ἡ ἔρευνα τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως: *διακόσμησις*, *διάστασις*, *διάθροισις*, *διοίκησις*, *διάκρισις*,

zielt Klarheit, Genauigkeit». Πρβ. Snell, *Entdeckung* 307. Τὴν ἴδια σημασία ἔχουν ὅλα τὰ σύνθετα ῥήματα μὲ τὴ *διά* καὶ τὰ ρηματικὰ οὐσιαστικὰ σὲ -σις, ποὺ ἐμφανίζονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὺν γλώσσα καὶ ἀναφέρονται σὺν ἐννοια τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως: *διακοσμῶ-διακόσμησις*, *διακρίνω-διάκρισις*, *διατίθημι-διάθεσις*, *διαλλάσσω-διάλλαξις*, *διίστημι-διάστασις*, κτλ. Ὁ Δημόκριτος (B 9) ἐπλασε ἀπὸ τὸ *διατιθέσθαι* τὴ λέξις *διαθήκη*, ποὺ σημαίνει ὅ,τι καὶ ἡ *διάθεσις*.

1. Πρβ. Ἀναξαγ. B 12: πάντα *διακόσμησε* νοῦς. Τὸ ἴδιο κοσμολογικὸ πρόβλημα ἐκφράζεται μὲ ἕνα κοινὸ τρόπο καὶ στοὺς τρεῖς αὐτοὺς διανοητές, δηλ. ἡ τάξις καὶ ἡ ὕλησις δομῆ τοῦ κόσμου. Πρβ. ἀκόμη Ἀντιφ. B 14.

2. B. Snell, *Die Ausdrücke für den Begriff des Wissens in der vorplatonischen Philosophie*, Βερολίνο 1924 (= *Philologische Untersuchungen* 29), σ. 19.

3. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη (σ. 279) ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο (9, 46) μᾶς παραδίδεται ὁ τίτλος ἐνός ἔργου τοῦ Δημοκρίτου (*Περὶ τῆς τοῦ σοφοῦ διαθέσεως*). Ἡ λέξις *διάθεσις* ἔχει ἐδῶ σαφῶς ἠθικὴ σημασία. Ὡστόσο ἡ ἀμφιβολία εἶναι εὐλογη, ἂν δηλ. ὁ Δημόκριτος μεταχειρίστηκε πραγματικὰ τὴ λέξις αὐτὴ. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ γνήσια ἀποσπάσματά του (B 9, 18), ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ (*Μαθημ.* 7, 135), ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος προτιμᾷ σὺν τῇ θέσει τῆς *διαθέσεως* τὴ λέξις *διαθήκη*. Ἡ προτίμησις αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε σύμφωνη μὲ τὶς γλωσσολογικὰς του καινοτομίας, μὲ τὶς ὅποιες προσπάθησε νὰ ἐκφράσῃ τὸν πολυεδρικὸ καὶ ὀρηκτικὸ ψυχικὸ του κόσμου. Πρβ. Πλάτ. *Νόμ.* 802 b. Βλ. v. Fritz 37.

διάθεσις¹. Ἡ ἐμφάνιση τῶν λέξεων αὐτῶν ἐνισχύει τὴ γνώμη, ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ἢ ἔρευνα τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου πῆρε νέα τροπὴ, πῶς ἐκμυθευμένη σὲ σύγκριση μὲ τὸν προηγούμενο αἰῶνα. Πραγματικά, μὲ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Δημόκριτο ἔχομε μιὰ νέα τροπὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ὅσο καὶ ἂν οἱ ἐπιδράσεις τῶν παλαιότερων μεγάλων διανοητῶν εἶναι ἔκδηλες στὴ σκέψη τους². Τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα εἶναι πῶς τολμηρὸ καὶ ἀκμαῖο στὴν ἀναζήτησι τῶν αἰτίων καὶ στὴν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Ἡ ὁρμὴ αὐτὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως εἶναι ὅπως ἴσως ἕστερα ἀπὸ τὰ Μηδικὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Προβάλλει τώρα ἐνεργότερη ἢ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου, διευρύνεται ἢ ὀπτικὴ γωνία καὶ μετατοπίζεται τὸ «σημεῖο», ἀπὸ ὅπου ἀντικρίζονται τὰ προβλήματα τῆς φύσεως. Τὰ ἀπλά οὐσιαστικά γίνονται σύνθετα: ἡ παλαιὰ θέσις γίνεται διάθεσις, ἡ στάσις διάστασις καὶ τὸ ἀρχαιότερο, ὁμηρικὸ, κοσμῶ γίνεται διακοσμῶ³. Ἡ ἐπενέργεια ἐνὸς παράγοντα ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὴ βούλησίν του περιορίζεται, ἢ «τάξις πραγμάτων», πὼς ἦταν δεδομένη ἀπὸ τὴ μυθικὴ σκέψη, κλονίζεται, καὶ ἡ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου προβάλλει στὴ γλώσσα δυναμικά. Ἡ στροφὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ εἶναι προφανῆς. Ἡ φιλοσοφικὴ ζήτησι δὲν στρέφεται πρὸς τὸ εἶναι, ἀλλὰ πρὸς τὸ πῶς, δηλ. τὴ δομὴ καὶ τὴ σύστασι τοῦ κόσμου. «Ὅλα τὰ σύνθετα μὲ τὴν πρόθεσι διὰ σκοπεύουν τὸν ἴδιο στόχο: τὴ σπουδὴ καὶ τὴν ἔρευνα τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς δομῆς, τῆς ἐσωτερικῆς σύστασις⁴ σημαίνουν τὴν προσπάθειαν νὰ διαγνώσωμε τὴν ἐπενεργούσα δύναμιν, νὰ φθάσωμε στὸ ἔσχατο μέσα ἀπὸ τὴ λογικὴ διεργασία τῆς ἔρευνας τῶν ἰδίων τῶν στοιχείων πὼς συνθέτουν τὸν κόσμον καὶ τὴν οὐσίαν του, φανερόνουν τέλος «τὸν χαρακτηριστικὸν σύνδεσμον ἀνάμεσα στὸ στατικὸν καὶ στὸ δυναμικόν»⁵.

Εἰδικὰ στὴν περίπτωσι τοῦ ὄρου διάθεσις ἢ μαρτυρία τῆς Σούδας εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ (κέρχεται [sc. Ἀντιφῶν] καὶ ἐπὶ τῆς διακοσμῆσεως)⁶.

1. Snell, *Das Wissen* 19-20.

2. Bl. F. Krafft, *Geschichte der Naturwissenschaft. Die Begründung einer Wissenschaft von der Natur durch die Griechen*, Freiburg 1971, σ. 266 κ.έ.

3. Ἡ γλωσσικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι τὰ ρηματικά αὐτὰ οὐσιαστικά ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ρηματικὴ δύναμιν ἀπὸ τὰ παλαιὰ ρήματα, ἐκλύουν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν κινήτικότητά πὼς κρύβεται στὸ ρῆμα. Snell, *Das Wissen* 20.

4. Ὁ Br. Snell πιστεύει ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς σὲ -σις, παράγωγα ἀπὸ ρήματα, σχηματίζονται κυρίως στὴν ἰωνικὴ διάλεκτον «um die im Verb liegende Tätigkeit begrifflich festzuhalten», *Das Wissen*, 74. Πρβ. Snell, *Entdeckung* 299 κ.έ. καὶ 401. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τ. 3, Cambridge 1969, σ. 8 κ.έ.

5. v. Fritz 28.

6. Ὁ Ἀντιφῶν φαίνεται ὅτι μεταχειρίστηκε καὶ τὸν ὄρον διάστασις, γὰρ νὰ ἀντικατα-

Ἡ πληροφορία αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀντιφῶν ἀντικατέστησε στὸ βιβλίον του τὸν ὄρο *διακόσμησις*, γνωστὸν χωρὶς ἀμφιβολία σ' αὐτόν, μὲ τὸν ὄρο *διάθεσις*¹. Στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ λέξις *διάθεσις* ἦταν σὲ χρῆση σὲ κείμενα Πυθαγορείων φιλοσόφων πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα καὶ ἐπομένως γνωστὴ στὸ σοφιστῆ, δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσωμε θετικά, γιατί μᾶς λείπει ὡς τώρα μιὰ ρητὴ ἀναφορὰ τοῦ ὄρου αὐτοῦ σ' ἓναν Πυθαγόρειο φιλόσοφο προγενέστερον ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα. "Ὅλες οἱ μαρτυρίες εἶναι ἔμμεσες, καὶ μόνο στὸν Ἀντιφῶντα καὶ στὸν Δημόκριτο ἡ ἔρευνα ἀποδίδει μὲ βεβαιότητα τὴ λέξις αὐτή. Τὴν ἴδια ἀρνητικὴ ἀπάντηση εἴμασθε ἀναγκασμένοι νὰ δώσωμε καὶ στὸ ἄλλο ἐρώτημα, ἂν δηλ. καὶ τὸ ρῆμα *διατιθέναι* καὶ τὸ παράγωγόν του *διάθεσις* προέρχονται ἀπὸ τὴν ἡθικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες μᾶς πείθουν ὅτι ἡ σκέψη τὰ ἀνήγαγε ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὴν κοινὴ χρῆση τῆς διευθέτησης τῶν πραγμάτων στὸ πρόβλημα τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου, δηλ. στὴ φυσικὴ φιλοσοφία.

Ποῦ εἶναι λοιπὸν τὸ νόημα τοῦ ὄρου *διάθεσις* στὸν Ἀντιφῶντα, ὅπου μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά, σὲ σχέση πρὸς τὴ φυσικὴ φιλοσοφία; Πρῶτος ὁ σοφιστὴς αὐτός, φαίνεται, μεταχειρίστηκε τὸν ὄρο *διάθεσις*, ἀλλὰ γιὰ νὰ δηλώσῃ ὅ,τι ὡς τότε ἦταν γνωστὸ μὲ τὴ λέξις *διακόσμησις* ἢ κάτι διαφορετικόν. Ἀλλὰ τί ἐννοοῦσε ὁ Ἀντιφῶν ὅταν ἀντικατέστησε τὴν *διακόσμησιν* μὲ τὴν *διάθεσιν*; (ἢ τὴν *διάστασιν*); Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ σοφιστῆ εἶναι ἐλάχιστα ἢ καθόλου διαφωτιστικά· γι' αὐτὸ ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, γιατί ἡ ἀναφορὰ του στὸν Ἀντιφῶντα εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀντίληψιν τοῦ σοφιστῆ γιὰ τὴν ἔννοιαν τῆς φύσεως².

Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 2 βιβλίον τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως* ἀρχίζει μὲ τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα, τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε *φύσις*, *φύσει* ἢ *κατὰ φύσιν*³. Γυρίζοντας συνεχῶς πίσω στὶς ρίζες τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ στὴ μεγάλη παράδοση

στήση ἢ νὰ δηλώσῃ τὸν ὄρο *διακόσμησις*, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀρποκρατίωνα: *διάστασις* (s.v.) Ἀντιφῶν Ἀληθείας β', *Περὶ τῆς νῦν κρατούσης διαστάσεως, ἀντὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν ὄλων*. Ἡ *διάστασις* μάλιστα ἔχει στὸν Ἀντιφῶντα μόνον κοσμολογικὴ σημασία.

1. Δεχόμεστε τελικὰ ὅτι ὁ ὄρος *διακόσμησις* ἦταν γνωστὸς στὸν Ἀναξαγόρα, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Διογένη Λαερτίου (9, 41), ποῦ ἀναφέραμε ἤδη (βλ. σ. 279, σημ. 1).

2. Γιὰ τὸν Ἀντιφῶντα *φύσις* ἢ οὐσία σημαίνει, πάντοτε κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (*Φυσ.* B 1, 193 a 9 - b 21), τὴν ἀλήθειαν ἑνὸς ἀντικειμένου, δηλ. αὐτὸ ποῦ καθιστᾷ τὸ ἀντικείμενον «ἀληθινόν». Ἐτσι, ἡ «ἀλήθεια» τοῦ κρεβατιοῦ εἶναι τὸ ξύλον. Ἀντίθετα, ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία ἀντιπροσωπεύει τὴν ὑποκειμενικὴ (ἢ ἐμπειρικὴ) ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπεμβαίῃ στὰ πράγματα, γιὰ νὰ τοῦς δώσῃ μιὰ ὀρισμένη μορφή, νὰ τὰ διαθέτῃ, εἶναι ἐπομένως ἡ *διάθεσις* ἢ *κατὰ νόμον*. *Περὶ Φυσ.* B 1, 193 b 10. Βλ. Wagner 450.

3. Εἶναι γνωστὴ ἡ μέθοδος τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ προσπελάσῃ τὰ κεντρικὰ προβλήματα

νοια *διάθεσις*. Ἀπὸ τὴν σύντομη αὐτὴ ἀνάλυση γίνεται φανερό ὅτι ὁ ὅρος *διάθεσις* ἀφορᾷ μιὰ ὀρισμένη διάταξη καὶ διευθέτηση ἑνὸς ὕλικου ἢ τῶν πραγμάτων, μιὰ κατάσταση ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὰ πράγματα καὶ στὸν κόσμον. Ἡ ἐνεργητικὴ διάθεση ποῦ δηλώνεται μὲ τὴν κατάληξη τοῦ οὐσιαστικοῦ χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴ δυναμικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ πραγματώσῃ τὴ βούλησή του μέσα στὸν φυσικὸν κόσμον, νὰ «διαθέσῃ» τὰ πράγματα μὲ μιὰ ὀρισμένη τάξη, σύμφωνα μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ δημιουργικὴ βούλησή του. Μὲ τὸ ἴδιο νόημα ὁ ὅρος ἀναφέρεται στὴ γενικὴ τάξη τοῦ κόσμου, ἢ ὁποία ὅμως εἶναι μεταβλητὴ, γιατί ἀκριβῶς ἀφορᾷ τὴν ὕλικὴ δομὴ τοῦ κόσμου καὶ μεταπτώσεις ἢ ἀλλοιώσεις τῆς ὕλης, ἐνῶ ὁ κόσμος, δηλ. τὰ στοιχεῖα ποῦ συντελοῦν τὴ σύστασή του, παραμένει ἀναλλοίωτος καὶ αἰώνιος¹.

Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ (ἕως αἰ. π.Χ.) προέρχεται καὶ ὁ ὅρος *διαθιγὴ*, «λέξις ἀβδηρικὴ» θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Φιλόπονου γιὰ τὴ λέξη *ρυσμός*². Ἡ λέξις εἶναι νεολογι-

ζονται ἀπὸ φυσικὰ ὕλικα (πέτρα, χαλκός, ξύλο κτλ.). Ἦθελαν νὰ ποῦν, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ὅπως τὸ ξύλο εἶναι ἢ οὐσία καὶ ἢ φύσις στὸ τεχνητὸ ἐπιπλο κρεβάτι, ἔτσι εἶναι καὶ τὸ ἔσχατο (στὴν ἐπαγωγικὴ ἀνάλυση τῆς οὐσίας) ὑπαρκτικὸ τμήμα, δηλ. συνεπέραναν κατ' ἀναλογίαν (*Φυσ.* Α 7 191 α 7 κ.έ.). Βλ. τὴν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ἐνοιῶν στὸν Cherniss 218 κ.έ. 242 κ.έ. Πρβ. Heidegger 337.

1. *Φυσ.* Β1, 193α 23 κ.έ. Πρβ. Σιμπλ., *Περὶ οὐρ.* 308, 18. *Μεταφ.* Δ 20, 1022b 10: ἔξις = *διάθεσις*, δηλ. μιὰ σταθερότερη διάταξη τῶν πραγμάτων, ὅχι ὅμως μόνιμη. Ὁ Σιμπλίκιος ἐρμηνεύοντας τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη (Β1. 193α 9-19) διευκρινίζει; ὡν [sc. παθῶν] τὰ μὲν εὐαπόβλητα διαθέσεις ἐκάλουν [δηλ. οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη], τὰ δὲ μόνιμα ἔξις (*Φυσ.* p. 274, 25).

2. Τὸν ὄρο *διαθιγὴ* τὸν διακριβώνομε καὶ ὡς λέξις καὶ ὡς περιεχόμενο γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπου ρητὰ ἀποδίδεται στοὺς ἀτομικοὺς Λεύκιππο καὶ Δημόκριτο: *Μεταφ.* Α4, 985b 13-19. Η2, 1042b 11 κ.έ. *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* Α9, 327 α 16. Στὸν Πλάτωνα δὲν ἔχομε οὔτε μιὰ ἀναφορὰ στὸν ὄρο αὐτὸν τῆς δημοκρίτειας φιλοσοφίας. Ὁ Ἐπίκουρος καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἀντλοῦν ἀπευθείας ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Δημόκριτου καὶ ἀντιμετωπίζουν τὴν πολεμικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐνῶ οἱ δοξογράφοι καὶ οἱ Σχολιαστὲς, ὡς τὸν Σιμπλίκιο, κατευθύνονται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στὶς θέσεις τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀτομικῶν. Ἡ λέξις *διαθιγὴ* δὲν ἀναφέρεται ποτὲ μεμονωμένα, ἀλλὰ πάντοτε ὡς κρίσις (κατέχει συνήθως τὴν τρίτη θέση) ἑνὸς νοηματικοῦ τριπτύχου (σπάνια διπτύχου): *ῥυσμός, τροπή, διαθιγὴ*. Γιὰ τὴν πρώτη λέξη *ῥυσμός* ἔχομε μιὰ μαρτυρία τοῦ Φιλοπόπου, *Σχόλια εἰς Ἀριστοτ. Περὶ ψυχῆς* 68, 3 (= DK. Α6 [Πρβ. Β5i]): *ῥυσμός, λέξις ἀβδηρικὴ, σημαίνει δὲ σχῆμα*. Μολονότι ἡ πληροφωρία τοῦ σχολιαστῆ, σχετικὰ μὲ τὴ λέξη *ῥυσμός*, δὲν εἶναι σωστὴ (βλ. K.v.Fritz, *Sprachlicher Ausdruck* 25), μπορούμε ὅμως νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι μᾶς δίνει τὴν ταυτότητα τῆς λέξης *διαθιγὴ*, ὅτι δηλ. ἀνήκει στὴν προσωπικὴ γλώσσα τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, ὅπως ἄλλωστε ὁμόφωνα ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν παράδοση στοὺς ἀτομικοὺς καὶ δέχεται ἢ ἔρευνα σήμερα. Βλ. K.v. Fritz, ὁ.π. σελ. 27-29. W.K.C. Guthrie, 2. 393, σημ. 2.

σμός του Δημοκρίτου, όπως πιστεύει σήμερα ή έρευνα, και μάλιστα δεν μαρτυρείται σε κανέναν άλλο συγγραφέα σύγχρονο του 'Αβδηρίτη φιλοσόφου, έπομένως αυτός είναι και ο «πρώτος εύρετής»¹. Ο Κ. v. Fritz, που έρευνήσε συστηματικά το θέμα τής γλώσσας στον Δημόκριτο, σημειώνει εύστοχα: «ή λέξη αυτή είναι επίσης μια νέα δημιουργία του Δημοκρίτου. Στη θέση τής στατικής διάταξης, ή οποία νοείται άφηρημένα ως αποτέλεσμα μιας τάξης που αποφασίζεται άπ' έξω, όπως χαρακτηρίζεται από τη συνηθισμένη κατά τά άλλα λέξη τάξις, ή διαθιγή χαρακτηρίζει τη συνάντηση, την έπαφή και τη συνοχή σε μια διαρκή κίνηση με κάτι, την άρμολή, και πάλι όμως ως στιγμή σε μια διαδικασία κίνησης που γίνεται αντίληπτη παραστατικά. Άξιοπρόσεκτη είναι στην περίπτωση αυτή ή ασυνήθιστη δύναμη που προσλαμβάνει ή πρόθεση διά σ' αυτή τη σύνθεση» (δηλ. δια-θιγή)².

Είναι γνωστό ότι ο Δημόκριτος παρέλαβε από τον Λεύκιππο, το δάσκαλό του, τις βασικές αρχές τής κοσμολογίας του: άτομα, κενόν, δέν, ουδέν, και ότι οι έννοιες αυτές συνδέονται άμεσα με την παρμενίδεια διαλεκτική του Εΐναι. Άλλά ενώ ο Παρμενίδης, και ως ένα βαθμό ο Λεύκιππος, προσπάθησε να ελευθερώση τη φιλοσοφική σκέψη από τις συγκεκριμένες, αισθητές παραστάσεις του χρόνου και του χώρου³, ο Δημόκριτος αντίθετα στρέφει τη σκέψη ολοκληρωτικά στην έμπιστοσύνη του χώρου. Η έννοια του χώρου έχει πρωταρχική σημασία στην κοσμολογία του και αυτή μόνο διεκδικεί την έγκυρότητα τής γνώσης. Πραγματικά, ή άληθινή φύση των πραγμάτων φαίνεται να συνίσταται τελικά στην έννοια του χώρου, δηλ. στο *πλήρες* (= *όν*) και στο

1. v. Fritz 28. Το βιβλίο του K.v. Fritz είναι ή καλύτερη ως τώρα έργασία για τη γλώσσα του Δημοκρίτου. Βλ. επίσης τις σημαντικές παρατηρήσεις του Wagner τις σχετικές με την άναφορά του Δημοκρίτου στη «Φυσική άκρόαση» του Άριστοτέλη, σελ. 312. Θεμέλιο ώστόσο για τη γλώσσα αλλά και για όλη τη φιλοσοφία των ατομικών φιλοσόφων παραμένει το κλασικό έργο του E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen* τόμ. 1, 2, σ. 1062 κ.έ. Τα πορίσματα τής έρευνας και ή νεώτερη αντιμετώπιση του προβλήματος που μάς άφορά εδώ ειδικά, βλέπε στον W.K.C. Guthrie 2, 393 κ.έ.

2. Ο.π., σ. 28. Πρβ. και Wagner 312.

3. Οι χαρακτηρισμοί του όντος (*είναι*) στον Παρμενίδη είναι έννοιες άρνητικές του χρόνου και του χώρου: *άγένητον και άνώλεθρον* (B 8, 3), *αίδιον τό πάν* (A 7), *αίδιον και άκίνητον* (A 22), *αίδιον και άφθαρτον* (A 34), *άγένητον, αίδιον και άφθαρτον* (A 36). Βλ. αναλυτικά στον G. Redlow, *Theoria. Theoretische und praktische Lebensauffassung im philosophischen Denken der Antike*, Βερολίνο 1966, σ. 60. Πρβ. v. Fritz 24. Οι έννοιες αυτές γονιμοποίησαν την όντολογία του Πλάτωνα και ολοκληρωτή την έλληνική μεταφυσική σκέψη. Βλ. H.-G. Gadamer, «Antike Atomtheorie», *Zeitschrift für die gesamte Naturwissenschaft*, τεύχ. 3 (1935) 81-95 (= *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, έκδ. II.-G. Gadamer, W. B. Darmstadt 1968, σ. 251).

κενόν (=μή ὄν) ¹, στὰ ἄτομα ².

Παράλληλα μὲ τις παραδομένες ἔννοιες - ἐκφράσεις γιὰ τὰ συστατικὰ τῶν σωμάτων καὶ τὴν ὑλική τους «ἀρχή» ὁ Δημόκριτος ἀντικαθιστᾷ τὴν ἔννοια τῶν στοιχείων, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεση τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ τὸ πλήρες καὶ τὸ κενόν ³. Ἡ λέξι στοιχεῖα, ἂν βέβαια τὴ χρησιμοποίησε ὁ Δημόκριτος, δὲν σημαίνει ὅ,τι στὸν Ἀριστοτέλη τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου (νερό, φωτιά, ἀέρας, χῶμα). Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιώντας τὴ λέξι αὐτὴ ἐδῶ θέλει ἀπλῶς νὰ δηλώσῃ τί ἐννοοῦσαν, κατὰ τὴ γνώμη του, οἱ δυὸ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι μὲ τις λέξεις πλήρες καὶ κενόν, ὅτι δηλ. μεταχειρίστηκαν τοὺς ὄρους αὐτοὺς στὴ θέση τῶν ὑλικῶν στοιχείων, γνωστοῦ ἤδη ὄρου στὴν ἐποχή τους: *Λεύκιππος δὲ καὶ ὁ ἐταῖρος αὐτοῦ Δημόκριτος στοιχεῖα μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενόν εἶναι φασι ... αἴτια δὲ τῶν ὄντων ταῦτα ὡς ἕλην.* (Μεταφ. Α 4, 985^b 4-9). Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν ὁ Δημόκριτος μεταχειρίστηκε τὴ λέξι στοιχεῖα, ὅπως δέχεται ὁ K. v. Fritz (ἔ.π. σ. 24). Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου ἔχει σκοπὸ νὰ μᾶς ἐκθέσῃ πῶς ἐννοοῦσαν τὴ διάπλεξι τῶν ἐννοιῶν πλήρες-κενόν οἱ ἀτομικοί, δηλ. τῶν ἀτόμων, καὶ ὄχι νὰ μᾶς βεβαιώσῃ τὸν ὄρο. Ἄλλωστε τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο εἶναι καθαρὸ: *στοιχεῖα ... εἶναι φασι καὶ ὄχι ὅτι ὀνόμαζαν στοιχεῖα τὸ πλήρες καὶ τὸ κενόν.* Οἱ ἔννοιες αὐτὲς (πλήρες-κενόν ἢ ἄτομα) λειτουργοῦσαν ὡς ὑλικά αἴτια στὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, τῶν σωμάτων: *αἴτια δὲ τῶν ὄντων ταῦτα ὡς ἕλην.*

Τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς ἀντιλαμβάνονταν τὴ λειτουργία αὐτὴ οἱ ἀτομικοί. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος δὲν δέχονται ποιοτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ἄτομα, δέχονται ὅμως ποσοτικὲς διαφορὲς σχετικὰ μὲ τὴ μορφή, τὸ μέγεθος καὶ τις ἀμοιβαῖες σχέσεις τους μέσα στὸ χῶρο. Ἀκριβῶς οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἀνάμεσα στὰ ἄτομα ἐνεργοῦν ὡς αἰτίες γιὰ τὴ γένεση τῶν σωμάτων (=τῶν ὄντων): *Καὶ οὗτοι τὰς διαφορὰς αἰτίας τῶν ἄλλων εἶναι φασι* (Μεταφ. Α 4, 985^b 13) ⁴.

1. Ἀριστοτ. *Μεταφ.* Α 4, 985^b 6-13. *Φυσ.* Α 5, 188^a 22-23. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι βέβαιο ὅτι καταθέτει ἐδῶ τὴν προσωπικὴ του γνώμη, δηλ. πῶς ὁ ἴδιος ἐνόησε τὴ σκέψη τοῦ Δημοκρίτου. Ὁ Zeller (I, 2 σ. 1068, σημ. 2) εἶχε ἤδη ἐπισημάνει τὸ πρόβλημα αὐτό. Πρβ. Cherniss 111 κ.έ., καὶ ἰδιαίτερα Guthrie 2,400 κ.έ., Reldow 65.

2. Β 9 (= Β 125): *νόμῳ γλυκῷ, νόμῳ πικρῶν ... ἐτεῖ δὲ ἄτομα καὶ κενόν.* Β 168: *ταῦτα [sc. τὰ ἄτομα] γὰρ ἐκείνοι [δηλ. ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος] φύσιν ἐκάλουν* (= Σμπλ., *Φυσικ.* p. 1318,34). Πρβ. ἐπίσης Ἐμπεδ. Β 8, Ἀριστοτ. *Φυσ.* Θ 9, 265^b 24. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ δομὴ τῶν ἀτόμων, ποὺ ἐδῶ δὲν ἐξετάζεται διεξοδικά, βλ. στὸ ἔξοχο βιβλίον τοῦ S. Sambursky, *The Physical World of the Greeks*, Λονδίνο (1956) 1963, σ. 105-31.

3. *Μεταφ.* Α4, 985^b 4-10. Βλ. v. Fritz, 24 κ.έ., Guthrie 2,395 κ.έ.

4. *Μεταφ.* Α4, 985^b 13. Πρβ. Zeller I, 2, 1062, Guthrie 2, 304 κ.έ., Sambursky 127-28.

Ἡ σπουδαιότερη προσωπική συμβολή τοῦ Δημοκρίτου στήν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου εἶναι οἱ τρεῖς θεμελιακές ἔννοιες πού διασαφηνίζουν τή λειτουργία τῶν ἀτόμων: ῥυσμός, τροπή, διαθιγή¹. Οἱ τρεῖς ὅροι ἀντιστοιχοῦν στίς ἀριστοτελικές ἔννοιες: σχῆμα, θέσις, τάξις², καί συστοιχοῦν τίς διαφορές τῶν ἀτόμων ἢ στοιχείων κατὰ τόν Ἀριστοτέλη. Δηλ. οἱ διαφορές συνίστανται στό σχῆμα τῶν ἀτόμων (=ῥυσμός), αὐτή εἶναι ἡ βασικώτερη διαφορά, στή διάταξη τῶν ἀτόμων ὅταν ἐνώνονται (=διαθιγή), καί στή θέση πού παίρνουν ὅταν ἐνώνονται (=τροπή)³. Ὁ Ἀριστοτέλης μεταχειρίζεται τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, γιά νά κάνη πιά παραστατικές τίς διαφορές τῶν στοιχείων (δηλ. τῶν ἀτόμων): διαφέρει γάρ τὸ μὲν *A* τοῦ *N* σχήματι τὸ δὲ *AN* τοῦ *NA* τάξει τὸ δὲ *Z* τοῦ *N* θέσει⁴. Ἄν πραγματικά αὐτὸ ἐννοοῦσε ὁ Δημοκρίτος ἢ ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἐκθέτει τήν προσωπική του ἐρμηνεία γιά τίς τρεῖς αὐτές ἔννοιες, δὲν εἶναι εὐκόλο νά ἀπαντήσωμε Τὸ πιθανότερο εἶναι, ὅπως ἤδη ἐπισήμανε ὁ Zeller, πὼς ὁ Ἀριστοτέλης ἐρμηνεύει καί δὲν ἐπαναλαμβάνει τή δημοκρίτεια κοσμολογία⁵.

Ἡ λέξη ῥυσμός δὲν εἶναι γλωσσική δημιουργία τοῦ Δημοκρίτου, ἀναμφισβήτητα ὅμως νέα εἶναι ἡ ἔννοια γιά τήν ὁποία χρησιμοποιοῖ τή λέξη: ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τους, ἢ καλύτερα τὸ σχῆμα τοῦς ἐπιβάλλει ἕναν τρόπο «πορείας», συμπεριφορᾶς στή δημιουργία τοῦ κόσμου. Οὔτε ἡ λέξη τροπή εἶναι γλωσσικό δημιούργημα τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ καί στήν περίπτωση αὐτή ἔχομε μιὰ νέα σημασία, εἰδική, καί σὲ ἀναφορὰ μὲ τή συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων: πὼς κινεῖται τὸ ἄτομο, πὼς τρέπεται κάθε φορὰ, ποιά πλευρά του «δίνει» γιά νά γεννηθῇ ἕνα πράγμα, ἕνα ὄν⁶: Ὁ ὅρος θέσις

1. Βλ. Zeller I, 2, 1062-63 καί τήν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ἐνοιῶν στὸν K. v. Fritz 25-29. Πρλ. Guthrie 2, 393, Wagner 312, Cherniss 111 κ.έ., 223.

2. Ἡ θεμελιακή διαφορά ἀναφέρεται στό σχῆμα (ῥυσμός), γι' αὐτὸ συχνὰ μόνο αὐτὸς ὁ ὅρος μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καί τοὺς δοξογράφους: *Μεταφ.* Α 4, 985b 13-17, *Φυσ.* Γ4, 203 α 33 κ.έ., *Περὶ γεν. φθορ.* Α1, 314α 21.2, 315b 33. 9, 327α 15 κ.έ. *Σμπλ. Περὶ οὐρ.* p. 242, 20 κ.έ. *Θεόφρ. Περὶ αἰσθ.* 60 καί 73. *Πρβ. Σμπλ. Φυσ.* p. 28, 15, πού ἐπαναλαμβάνει τὸν Ἀριστοτέλη. *Λετ.* I 15, 8: τὰ δὲ ἐξ αὐτῶν συγκροίματα κερῶσθαι διαταγή (=διαθιγή;) τε καὶ ῥυθμῶ καὶ προτροπῇ, ὧν ἡ μὲν ἐστὶ τάξις, ὁ δὲ σχῆμα, ἢ δὲ θέσις. Βλ. Guthrie 2, 293, σμ. 2.

3. Ἐξηγήσαμε ἤδη (σ. 286, σμ. 2) ὅτι στό τρίπτυχο αὐτὸ τῆς δημοκρίτειας κοσμολογίας, ὅπως τὸ γνωρίζομε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καί τοὺς δοξογράφους, ἡ διαθιγή κατέχει συνήθως τήν τρίτην θέση (ῥυσμός, τροπή, διαθιγή) καί σπανιότερα τή δεύτερη, ὅπως ἐδῶ.

4. *Μεταφ.* Α4, 985b 15-16. Η2, 1042b 11. *Πρβ. Φυσ.* Α5, 188 α 22. Βλ. Sambursky 111-12.

5. E. Zeller I, 2, 1068, σμ. 2, Guthrie 2.400.

6. Βλ. διεξοδική ἀνάλυση τῶν ἐνοιῶν αὐτῶν στὸν K. v. Fritz, σ. 25-28. *Πρβ. Wagner* 312, Zeller I, 2, 1063, Guthrie 2, 393, Cherniss 223.

δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸν δυναμικὸ χαρακτῆρα τοῦ κόσμου, ποῦ ἔχει συλλάβει ἢ διάνοια τοῦ Δημόκριτου. Ἡ σύγκριση ἄλλωστε τῶν δυο ἐννοιῶν (θέσις-τροπή) καθιστᾷ ἐμφανῆ τὴ δυναμικὴ σημασία τοῦ ὄρου τροπή καὶ τὴν ἐννοια τῆς κίνησης ποῦ βρίσκεται στὴ ρίζα τοῦ ρήματος *τρέπω*. Ἴσως ἐμφανεστερὴ γίνεται ἢ προσπάθεια τοῦ φιλοσόφου νὰ προβάλῃ τὴν κίνηση καὶ τὸ δυναμισμό τῆς σκέψης του μὲ τὸν ὄρο *διαθιγί*.

Γλωσσικὴ ἐπινόηση τοῦ Δημοκρίτου εἶναι ἡ λέξι *διαθιγί*¹, ποῦ ἀντικαθιστᾷ στὴ σκέψη του τὴ λέξι *τάξις*, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν *τροπή* γιὰ τὴ λέξι *θέσις*². Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὰ ἄτομα, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Δημοκρίτου, κινουῦνται, γιὰ νὰ σχηματίσουν τὰ σώματα, μὲ μιὰ κίνηση ποῦ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς σὲ μιὰ *πληγῆ*³ (=πρόσκρουση ἀπ' ἑξῶ), δὲν κατέχουν ὀρισμένη θέση στὸ κενὸ καὶ ἀλλάζουν συνεχῶς θέση, ὥστε νὰ δημιουργοῦν διαρκῶς ἄπειρα σώματα. Στὴν κίνησή τους αὐτὴ τὸ ἓνα ἄτομο *δια-θίγει* τὸ ἄλλο, δηλ. *δια-τάσσεται* διαρκῶς διαφορετικᾶ. Ἄν ὁ Δημόκριτος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴν τροπή, ὅπως πιστεύει ὁ K. v. Fritz (σ. 28) ὡς ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀτόμου σὲ σχέση μὲ τὸ χῶρο ἀλλὰ ὡς μιὰ στιγμὴ τῆς κίνησης σὲ σχέση πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα, δηλ. πρὸς τὴν ἄπειρη κίνηση ὅλων τῶν μικροτάτων σωματιδίων, τότε πῶς μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθῆ ἡ κίνηση καθαυτὴ χωρὶς τὴν ἐννοια τοῦ χώρου καὶ μάλιστα τοῦ ἄπειρου χώρου; Αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθῆ κατ' ἀνάγκην προϋπόθεση τῆς ἄπειρης κίνησης, γιὰ νὰ χωρέσῃ τὴν ἀπειρία τῶν κόσμων, ποῦ δέχονταν οἱ ἀτομικοί, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη⁴. Μιὰ ἐκδοχὴ ποῦ ἀρνεῖ-

1. Οἱ λέξεις *τροπή* καὶ *διαθιγί* ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἀνάλογες μὲ τὰ ρηματικὰ δξύτονα παράγωγα: *όση* ἢ *όρη*, *βολή*. Ὁ K. v. Fritz (27-28) παρατήρησε ὅτι τὰ ρηματικὰ αὐτὰ οὐσιαστικὰ δξύτονα σὲ -ἠ ἐκφράζουν πῶς ἔντονα τὴν ἐνεργητικὴ δύναμη καὶ δηλώνουν ὅχι τὴν ἐνέργεια ποῦ προκαλεῖ μιὰ κίνηση, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν κίνηση ποῦ ἔχει προκληθῆ ἀπὸ μιὰ ἐνέργεια, δηλ. ὅχι τὴν ἐνέργεια καθαυτὴ ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας παραστατικὰ καὶ συγκεκριμένα (π.χ. *βάλλω-βολή*, ὅχι τὸ *βάλλειν*, ἀλλὰ τὴν κίνηση τοῦ πράγματος ποῦ ἔχει ριφθῆ). Ἡ δυναμικὴ καὶ δραστικὴ ἐννοια εἶναι πῶς ἔντονη στὰ δξύτονα αὐτὰ ρηματικὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα καὶ μεταγενέστερα ὀνόματα σὲ -σις. Ἀναλυτικὰ καὶ πειστικὰ βλ. στὸν K. v. Fritz 27.

2. Πρὶν ἀπὸ τὸν Δημόκριτο εἶναι γνωστὸ τὸ ρῆμα *θίγω* ἢ *θιγγάνω* μὲ τὴ σημασία ποῦ δικαίως καὶ σήμερα ἡ λέξι.

3. Συμπλ. *Φυσικ.* p. 42, 10: *Δημόκριτος φύσει ἀκίνητα λέγον τὰ ἄτομα πληγῆ κινεῖσθαι φησιν*. Πρβ. Ἄετ. I 3, 18, Guthrie 2, 404 κ.έ. Διεξοδικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κίνησης στὸν ἀτομικὸ φιλοσόφου βλ. στὸν Sambursky 112 κ.έ., ὅπου ἐξετάζονται καὶ οἱ ἀπολήξεις τῶν ἀτομικῶν ὡς τὸν Λουκρήτιο.

4. *Περὶ γεν. φθορ.* A 1, 312 α 21: *ἐκ σωμάτων ἀδιαιρέτων τᾶλλα συγκεῖσθαι φασί, ταῦτα δ' ἄπειρα καὶ τὸ πλῆθος εἶναι καὶ τὰς μορφάς*. Συμπλ., *Περὶ οὐρ.* p. 202, 16: *ἀπειροῦς τῷ πλῆθει τοὺς κόσμους ἐν ἀπέριω τῷ κενῷ καὶ ἐξ ἀπειρῶν τῷ πλῆθει τῶν ἀτόμων συνίστασθαι φησι*. Σύμφωνα ἐξᾶλλου μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Συμπλικίου, ὁ Μέλισσος (B7) δεχόταν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Δημόκριτο τὴν «ἀπειρία» τοῦ ὄντος. Βλ. Guthrie 2, 392.

ται τὴν ἔννοια τοῦ χώρου στοὺς ὅρους τροπῆ καὶ διαθιγῆ φαίνεται ἀντίθετη καὶ πρὸς τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὸ πλήρες καὶ τὸ κενόν, δυὸ ἔννοιες ποὺ εἶναι κυρίως ἔννοιες χώρου. Ἡ κίνησις τῶν ἀτόμων εἶναι κατανοητὴ μόνο σὲ συνάρτησι μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ χώρου.

Εἰδικὰ ὁ ὅρος διαθιγῆ εἶναι κυριολεκτικὰ ἔννοια κίνησης καὶ προϋποθέτει τὸ χωῖο. Ἐκφράζει ἐντονώτερα τὴν ἐνεργητικὴ καὶ δυναμικὴ σκέψις τοῦ Δημοκρίτου καὶ τὸν δυναμισμό τῆς ὕλης. Ἡ πρόθεσις διὰ σημαίνει τὴ σύνθεσις τοῦ δυναμικοῦ καὶ τοῦ στατικοῦ. Συγχρόνως ἐνυπάρχει στὸ σύνθετο αὐτό, καθὼς καὶ στίς δυὸ ἄλλες λέξεις τοῦ ἐννοιολογικοῦ αὐτοῦ τριπτύχου, ἡ σχέση τῆς ἀντίθεσις καὶ τῆς ἀρμογῆς, θεμελιακὸ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωκρατικῆς σκέψης, μέσα στὴν ὁρμὴ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς γένεσις¹. Ἴσως δὲν ὑπάρχει ἀνάλογο γλωσσικὸ παράδειγμα στὸ θησαυρὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μετὰ αὐτὴ τὴν ἀσυνήθιστη δύναμις τῆς πρόθεσις, ποὺ νὰ ὠθῆ τὸ στατικὸ σὲ μιὰ δυναμικὴ κίνησις δημιουργίας². Ὁ κόσμος εἶναι μιὰ δυναμικὴ δομὴ, μιὰ ἄρθρωσις καὶ συνοχὴ τῶν ἀτόμων, ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ ἔσχατα στοιχεῖα ποὺ βρίσκονται σὲ μιὰ ἀέναη καὶ πολύμορφη κίνησις.

Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθησι τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ὁ κόσμος συστοιχεῖται καὶ «σώζεται» ἀπὸ δυνάμεις ἐγγενεῖς σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον, ἀπὸ τὴν ὕλική του σύστασι καὶ τὴν αὐτοδυναμία της.

Ἀθήνα

B. A. ΚΥΡΚΟΣ

1. Ἄριστ. *Περὶ γεν. φθορ.* Α1, 315b 6 κ.ε. Τὴ θέσις αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σμπλικίου *Περὶ οὐρ.* p. 242, 20-26.

2. K. v. Fritz 28.